

Terlecki, Ryszard

Pracownicy naukowi w tajnym nauczaniu ogólnokształcącym na terenie dystryktu krakowskiego

Rozprawy z Dziejów Oświaty 26, 229-246

1984

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej Bazhum, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych tworzonej przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie ze środków specjalnych MNiSW dzięki Wydziałowi Historycznemu Uniwersytetu Warszawskiego.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

RYSZARD TERLECKI

PRACOWNICY NAUKOWI W TAJNYM NAUCZANIU OGÓLNOKSZTAŁCĄCYM NA TERENIE DYSTRYKTU KRAKOWSKIEGO

Tajne nauczanie, organizowane w Polsce w latach 1939—1945, objęło wszystkie istniejące przed wojną poziomy kształcenia. Od szkół powszechnych, w których oficjalnie odbywające się lekcje uzupełniano zakazanym programem literatury polskiej, historii i geografii, poprzez średnie szkolnictwo zawodowe, ukrywające się przeważnie za parawanem tolerowanych przez okupanta niższych szkół zawodowych i fachowych, poprzez całkowicie zakspirowane szkolnictwo średnie ogólnokształcące, aż po najściślej ukrywane studia wyższe. Każdy z tych poziomów nauczania działał w zasadzie według reguł obowiązujących przed wojną, nieznacznie tylko złagodzonych, i to głównie tam, gdzie szczególnie trudne warunki uniemożliwiały normalny tok nauki. Utrzymanie tych reguł skutecznie zabezpieczało przed obniżeniem wartości przekazywanej wiedzy. Tak więc nauczyciele szkół powszechnych tylko w małych ośrodkach wiejskich mogli prowadzić komplety szkoły średniej, i to tylko niższych klas gimnazjalnych, a kontrolę wyników ich pracy sprawdzały komisje egzaminacyjne, składające się już wyłącznie z osób posiadających odpowiednie kwalifikacje. Podobnie w tajnych szkołach średnich starano się pozyskać tytuł nauczycieli, by każdy z nich mógł uczyć jednego lub kilku pokrewnych przedmiotów. Zwiększało to ryzyko dekonspiracji, ale równocześnie pozwalało oczekiwać, że uczniowie kompletów poziomem wiedzy nie będą różnić się od swych kolegów, którzy ukończyli normalne, przedwojenne szkoły.

W podziemnym szkolnictwie wyższym kryteria doboru wykładowców były oczywiście najostrożniejsze i tylko wyjątkowo dopuszczały możliwość wykorzystania osób nie pracujących na uczelniach już przed wojną. Choć prawie wszystkie szkoły wyższe podjęły pracę w tajnych zespołach, to zajęcia mogły się odbywać jedynie dla znacznie mniejszej niż w normalnych warunkach liczby słuchaczy. Powodowało to z kolei ograniczenie liczby zatrudnionych nauczycieli akademickich, z których wielu, często w bardzo trudnej sytuacji materialnej, pozostawało bez możli-

wości znalezienia pracy, a co za tym idzie, zarobku. Wreszcie tajna działalność szkół wyższych mogła być podjęta tylko w dużych miastach, wielu natomiast pracowników nauki wojenne okoliczności zmusiły do przeniesienia się na prowincję — do małych miasteczek lub na wieś.

Uczestniczenie w konspiracji lat 1939—1945 stało się zjawiskiem powszechnym, szczególnie w środowiskach inteligencji. Możliwości wyboru form działalności podziemnej było wiele: praca w szeroko rozbudowanej administracji podziemnego państwa; w organizacjach wojskowych, politycznych, społecznych; w wydawnictwach i kolportażu konspiracyjnej prasy itd. Tajne szkolnictwo było tylko jednym z elementów sprawnie funkcjonującej struktury podziemia. Wybór jednej z form oporu zależał nie tylko od odwagi wybierającego, ale także od jego kwalifikacji, wieku, zasobu sił, predyspozycji psychicznych, sytuacji rodzinnej czy przedwojennej działalności zawodowej. Ci, którzy wybrali tajne nauczanie, działali w najszerzej rozgałęzionej i najpowszechniejszej akcji, realizowanej w ramach tzw. walki cywilnej.

Zgromadzenie danych biograficznych dotyczących pracowników wyższych uczelni, którzy w latach okupacji podjęli na terenie dystryktu krakowskiego pracę w tajnych szkołach średnich, pozwala stwierdzić, że nie były to wcale wypadki nieliczne, niejednokrotnie jednak zapomniane lub pominięte w życiorysach nierzadko wybitnych uczonych. Być może poruszenie tego tematu pozwoli w przyszłości na odkrycie pracy także i tych, o których nie zachowały się wzmianki w skromnym materiale źródłowym historii tajnego nauczania.

Spśród naukowców najliczniejszą grupę uczących na kompletach szkół średnich na tym terenie stanowili przedstawiciele środowiska krakowskiego, a wśród nich pracownicy Uniwersytetu Jagiellońskiego, na którym zorganizowaną pracę konspiracyjną rozpoczęto w 1942 r. Pierwszym kierunkiem, który zaczął zajęcia w kwietniu 1942 r., była polonistyka, inne jednak podejmowały tajne studia od jesieni tego roku, wiele dopiero w roku następnym¹. Decyzje nauczycieli akademickich przyjęcia pracy w tajnym szkolnictwie średnim motywowane były zarówno wypełnianiem swego powołania, tj. nauczania młodzieży, jak i trudnym położeniem materialnym.

W zorganizowanym, tzn. rejestrowanym i kontrolowanym przez podziemne władze szkolne, tajnym nauczaniu ogólnokształcącym uczestniczyło pięciu profesorów Uniwersytetu Jagiellońskiego, ponadto dwóch dalszych w mniejszym zakresie współpracowało z podziemnym szkolnictwem. Aleksander Birkenmajer, historyk nauk ścisłych i bibliotekoznawca, który uwięziony 6 XI 1939 r. w czasie tzw. *Sonderaktion*, wrócił z obozu koncentracyjnego dopiero w październiku 1940 r., uczył w kra-

¹ Por. S. Gawęda, *Uniwersytet Jagielloński w okresie okupacji hitlerowskiej 1939—1945*, Kraków 1979.

kowskich kompletach w ciągu ostatniego roku okupacji². Zenon Klemsiewicz, profesor polonistyki, który od września 1940 r. znalazł oficjalne zatrudnienie w żeńskiej szkole handlowej, uczył w kompletach organizowanych i kierowanych przez Franciszka Fuchsa, przed wojną nauczyciela III Gimnazjum im. J. Sobieskiego³. Również w Krakowie uczył profesor filologii klasycznej Gustaw Przychocki, którego uczniowie zdawali egzaminy w Ośrodku Tajnego Nauczania nr 1, u sióstr Urszulanek. Po przeniesieniu się w 1944 r. do Gromnika w powiecie tarnowskim profesor opiekował się uczniami uczęszczającymi na komplety do pobliskich Ciężkowic⁴. Dwóch profesorów UJ uczyło poza Krakowem: matematyk Franciszek Leja w Grodzisku, w powiecie łańcuckim, i od 1942 r. profesor Wydziału Teologicznego ks. Władysław Wicher w Dziekanowicach, w powiecie myślenieckim. Wreszcie dwaj profesorem wspierali tajne nauczanie: ks. Konstanty Michalski, przygotowując do egzaminu gimnazjalnego 8 uczniów w Krakowie i Staszowie, oraz prawnik Fryderyk Zoll, udzielając korepetycji swoim wnukom i ich kolegom, uczestniczącym w tajnych kompletach⁵.

W zespołach szkoły średniej uczyło 13 docentów UJ, spośród których 10 pracowało na terenie Krakowa. Najwcześniej rozpoczęli regularne lekcje ci, którzy uniknęli aresztowania 6 XI 1939 r. lub w dniach następnym. Historyk, doc. Władysław Czapliński już w styczniu 1940 r. nawiązał kontakt z ośrodkami tajnego nauczania przy IX Państwowym Liceum i Gimnazjum Żeńskim im. Królowej Wandy i VII PLiG im. A. Mickiewicza; ośrodki te, po ostatecznym uformowaniu się struktury podziemnych władz oświatowych w Krakowie, zostały w 1942 r. zarejestrowane pod numerami 3 i 6. Doc. W. Czapliński uczył w nich historii, od początku jednak 1943 r., z powodu rozpoczęcia zajęć na tajnym uniwersytecie, musiał ograniczyć liczbę swoich uczniów ze szkoły średniej i pod koniec 1944 r. uczył już tylko w jednym komplecie⁶. Doc. ks. Eugeniusz Król, który znalazł oficjalne zatrudnienie w szkole zawodowej, a następnie handlowej, do 1941 r. prowadził tajne harcerstwo i sodalicje, ukrywał ocalone książki z dwóch bibliotek, prowadził podziemną wypożyczalnię lektur szkolnych, organizował akcję pomocy dla uczniów wywiezionych z Krakowa do obozu w Pustkowie, uczestniczył w egzami-

² Archiwum Zespołu Badawczego Dziejów Oświaty w latach okupacji hitlerowskiej, Oddział PAN w Krakowie (dalej: AZBDO), karta biogr. (bez sygn.); por. J. Kapuścik, *Aleksander Birkenmajer — bibliotekarz i uczoney (1890—1967)*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy”, 1968, nr 2.

³ Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego (dalej: AUJ), sygn. KHUW 11; AZBDO, karta biogr.

⁴ AUJ, sygn. KHUW 12.

⁵ AUJ, sygn. KHUW 8, 9 i 11.

⁶ AUJ, sygn. KHUW 11; W. Czarkowska, M. Dobrowolska, *Ośrodek nr 6*, „Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych” (dalej: „RKNP”), 1968, t. VIII, s. 106.

nach i uczył religii w Ośrodku nr 2, utworzonym na bazie przedwojennego Prywatnego Liceum i Gimnazjum Żeńskiego im. H. Kaplińskiej⁷. Już od końca 1939 r. w kompletach Ośrodka nr 4 (Pryw. LiG Żeńskie Instytutu Marii) uczył doc. Tadeusz Lityński, utrzymujący się początkowo z pracy portiera hotelowego, a następnie zatrudniony w Izbie Rolniczej w Krakowie. Od 1943 r. wykładał na tajnym UJ chemię rolniczą i gleboznawstwo⁸. Doc. Józef Szaflarski od 15 stycznia 1943 r. uczył przez 2 lata geografii w Ośrodku nr 4 oraz geografii i propedeutyki filozofii w Ośrodku nr 12 (pryw. LiG Koedukacyjne im. H. Kołłątaja). Ponadto w Ośrodku nr 13 (II PLiG Męskie im. Św. Jacka) uczył języka niemieckiego. Jesienią 1943 r. rozpoczął zajęcia na tajnym UJ i podobnie jak inni ograniczył lekcje z młodzieżą szkół średnich⁹.

Pracę w podziemnym szkolnictwie podejmowali również docenci UJ, którzy po paru miesiącach wrócili z obozu koncentracyjnego lub z więzienia. Od powrotu z Sachsenhausen do końca wojny uczył łaciny i języka angielskiego w jednym z mniejszych, nie zarejestrowanych ośrodków ks. doc. Tadeusz Kruszyński, przed wojną kustosz Muzeum Metropolitarne w Krakowie, stały współpracownik popularnych dzienników „IKC” i „Czasu”¹⁰. Przez 2 lata w Ośrodku nr 4 pracował doc. Kazimierz Piwarski, historyk, który spośród aresztowanych w czasie *Sonderaktion* naukowców, oczywiście tych, co pobyt w obozach przeżyli, został zwolniony ostatni, bo dopiero pod koniec 1941 r. Pracę z młodzieżą gimnazjalną łączył z zajęciami na tajnym UJ, gdzie wykładał historię powszechną od XVI do XVIII wieku¹¹. Po powrocie z Sachsenhausen nauczanie łaciny w Ośrodku nr 1 (Pryw. LiG Żeńskie SS. Urszulanek) i nr 9 (ośrodek utworzony przy tzw. kursach przygotowawczych do tych szkół zawodowych, w których wymagane było świadectwo ukończenia gimnazjum) podjął doc. Stanisław Skimina, przed wojną prezes Zarządu Okręgowego TNSW. Jako wizytator z ramienia Okręgowego Biura Szkolnego (tajne kuratorium) przeprowadzał także kontrolę poziomu nauczania w innych kompletach¹². W marcu 1940 r. wrócił z obozu zoolog doc. Jan Zaćwilichowski, który od 1942 r. podjął pracę w Ośrodku

⁷ AUJ, sygn. KHUW 8; H. Trąmpczyńska, *Ośrodek nr 2*, „RKNP”, 1968, t. VIII, s. 92.

⁸ AUJ, sygn. KHUW 14; AZBDO, karta biogr.; T. Ruebenbauer, *Tadeusz Lityński*, „Nauka Polska”, 1970, nr 4, s. 77.

⁹ AUJ, sygn. KHUW 12; AZBDO, karta biogr.; „RKPN”, 1968, t. VIII: M. Stanochowa, *Ośrodek nr 4*, s. 98; B. Chrzan, *Ośrodek nr 12*, s. 121; R. Jabłoński, *Ośrodek nr 13*, s. 122.

¹⁰ AUJ, sygn. KHUW 8; o ks. T. Kruszyńskim por. *Czy wiesz, kto to jest?*, (red.) S. Łoza, Warszawa 1938, s. 386.

¹¹ AZBDO, karta biogr.; S. Gawęda, *op. cit.*, s. 30, 37.

¹² AZBDO, karta biogr.; M. Stanochowa, *O nauczaniu i wychowaniu młodzieży szkół średnich ogólnokształcących za okupacji hitlerowskiej*, „RKNP”, 1968, t. VIII, s. 77.

nr 7 (X Gimnazjum Żeńskie przy Liceum Pedagogicznym im. J. Joteko), a od połowy 1943 r. także na tajnym UJ. W relacji spisanej zaraz po wojnie J. Zaćwilichowski podał wysokość opłat, które pobierał od swych uczniów: początkowo 2 zł 50 gr, potem 5 zł, a pod koniec wojny 10 zł za lekcję¹³. Po powrocie z Dachau we wrześniu 1940 r. prywatnych lekcji w zakresie gimnazjum udzielał w latach 1940—1942 Tadeusz Milewski, doc. Studium Słowiańskiego¹⁴. Doc. Karol Starmach po powrocie z Dachau nie uczył wprawdzie w kompletach szkół średnich, ale wszedł w skład Okręgowego Biura Szkolnego, w którym pełnił funkcję referenta do spraw szkolnictwa zawodowego. Oprócz wykładów na tajnym UJ i działalności w konspiracyjnym ruchu ludowym współuczestniczył w kierowaniu krakowskim podziemiem oświatowym, a także opracowywał liczne projekty zarządzeń i ustaw dotyczących powojennego ustroju szkolnego¹⁵.

Trzech docentów UJ uczyło na kompletach szkoły średniej poza Krakowem. W powiecie tarnobrzeskim uczył Władysław Bobek, doc. Studium Słowiańskiego, przed wojną lektor języka polskiego na Uniwersytecie im. Komeńskiego w Bratysławie. Schronił się w swej rodzinnej wsi Wrzawy, gdzie oprócz tajnego nauczania uczestniczył też w konspiracji wojskowej, a także był współpracownikiem podziemnego pisma „Odwet”. W grudniu 1941 r. aresztowany przez gestapo, został zamordowany w Oświęcimiu w czerwcu następnego roku¹⁶.

Od grudnia 1939 r. uczył w Ciężkowicach doc. Adam Bochnak, historyk sztuki. Zaczynał od lekcji z jednym uczniem, by wkrótce zorganizować duży ośrodek konspiracyjnej nauki, przez który przeszło ponad 150 uczniów i w którym uczyło ponad 40 osób. W marcu 1941 r. A. Bochnak pojechał z pierwszą grupą swych uczniów na tajny egzamin do Krakowa, a zachęcony pozytywnym wynikiem zaczął rozszerzać pracę swego ośrodka na sąsiednie miejscowości. Ponieważ wyjazdy grup młodzieży do Krakowa były połączone z poważnym ryzykiem, komisja egzaminacyjna zaczęła regularnie przyjeżdżać do Ciężkowic. Od połowy 1943 r., po nawiązaniu kontaktu z prof. Janem Sajdakiem, reprezentującym w tym rejonie podziemne władze szkolne, utworzono w Ciężkowicach własną komisję egzaminacyjną, której przewodniczącym został A. Bochnak. W spisanych zaraz po wojnie wspomnieniach tak przedstawił swoich współpracowników: „Byli to: dyrektor Pedagogium z Kielc, nauczyciele gimnazjalni i szkół powszechnych, studenci uniwersytetów krakowskiego i lwowskiego oraz Politechniki Lwowskiej, inżynier, pro-

¹³ AUJ, sygn. KHUW 12; AZBDO, karta biogr.

¹⁴ AUJ, sygn. KHUW 11.

¹⁵ AZBDO, karta biogr.; J. Siemieńska, *Karol Starmach*, „Nauka Polska”, 1971, nr 1, s. 113.

¹⁶ AZBDO, karta biogr.; E. Dąbrowski, *Szlakiem „Jędrusiów”*, Warszawa 1967, s. 28; *Lista strat kultury polskiej*, zestawiał B. Olszewicz, Warszawa 1947, s. 20.

boszczowie i wikary w okolicznych wsiach, wreszcie dwaj adwokaci, z których jeden znakomicie uczył greki. Osobiście uczyłem wszystkich przedmiotów, od dogmatyki i etyki począwszy, przez łacinę, język polski i niemiecki, historię, a na chemii, fizyce i matematyce skończywszy. Wobec bardzo częstego braku w moim zespole fachowego matematyka, musiałem się wyspecjalizować w matematyce, aż po trygonometrię i geometrię analityczną oraz nauczyć się geometrii wykreślnej, której za moich czasów w gimnazjum nie uczono”¹⁷.

O tym, jaki poziom nauczania był wzorem dla konspiracyjnych nauczycieli, świadczy inna wypowiedź Adama Bochnaka: „około 1 grudnia 1939 r. zacząłem uprawiać tajne nauczanie w zakresie ogólnokształcącej szkoły średniej, z którą od ukończenia gimnazjum w roku 1917 nie miałem żadnego kontaktu. Ponieważ jednak wymagania w Gimnazjum Św. Anny (im. Bartłomieja Nowodworskiego), którego jestem absolwentem, były duże, nie natrafiłem — w 22 lata po maturze — na znacznie większe trudności w roli nauczyciela wszystkich przedmiotów gimnazjalnych”¹⁸.

Po powrocie z Sachsenhausen i podjęciu pracy jako nauczyciel w szkole powszechnej rozpoczął tajne nauczanie doc. Stefan Harassek, który na krakowskich kompletach uczył propedeutyki filozofii, a po wyjeździe do Pilzna w 1941 r. uczył tam do końca wojny historii i języka polskiego¹⁹.

W tajnym nauczaniu ogólnokształcącym jeszcze liczniejszy był udział najmłodszych pracowników UJ. Zachowały się informacje o 17 asystentach i lektorach tej uczelni, pracujących na terenie dystryktu krakowskiego, w zdecydowanej jednak większości na terenie Krakowa.

Asystentka UJ i nauczycielka gimnazjum dr Józefa Bocheńska uczyła chemii, fizyki i matematyki w Ośrodku nr 7, gdzie była równocześnie skarbniczką kompletów, oraz w Ośrodku nr 6²⁰. Również w Ośrodku nr 6 uczył języka polskiego dr Vilim Frančić, wizytator Kuratorium Okręgu Szkolnego i lektor języka serbsko-chorwackiego na UJ. Po powrocie z obozu w Sachsenhausen i wypełnionej z polecenia rektora Uniwersytetu misji zorganizowania nacisku placówek dyplomatycznych państw neutralnych w Berlinie na niemieckie władze policyjne, w celu uwolnienia z obozu pozostałych tam jeszcze wiosną 1940 r. pracowników UJ, został dyrektorem kursów przygotowawczych do szkół zawodowych, a od 1942 r. dyrektorem szkoły rzemieślniczej. Prowadził też lektorat serbski

¹⁷ AUJ, sygn. KHUW 11.

¹⁸ A. Bochnak, *Z dziejów tajnego nauczania w powiecie tarnowskim w latach 1939—1945*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy”, 1966, nr 3, s. 354—355.

¹⁹ AZBDO, karta biogr.; N. Lubnicki, *Harassek Stefan (1890—1952)*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, Wrocław 1961, t. IX, s. 293.

²⁰ AZBDO, karta biogr.; Z. Przybylska, *Ośrodek nr 7*, „RKNP”, 1968, t. VIII, s. 109.

na tajnym UJ, do 1941 r. był członkiem tajnego kuratorium w Krakowie, organizował nowe ośrodki tajnego nauczania i wizytował już istniejące na terenie województwa krakowskiego i kieleckiego²¹. W latach 1941—1945 w kompletach i w komisji egzaminacyjnej pracował Stanisław Korbel, lektor stenografii, od listopada 1939 r. do lutego 1940 r. więziony w Sachsenhausen²². Dr Jan Leśniak, przed wojną nauczyciel gimnazjum i wykładowca dydaktyki matematyki na Studium Pedagogicznym UJ, który został aresztowany w czasie niemieckiej akcji represyjnej na krakowskie szkoły średnie w dniu 9 XI 1939 r. i był więziony przez 8 miesięcy na Montelupich i w Wiśniczu, uczył matematyki w Ośrodku nr 9²³. W Ośrodkach nr 2, 3 i 6 oraz w zespołach tajnego UJ uczyła dr Zofia Malkiewicz, oficjalnie zatrudniona jako opiekun domowy w Sekcji Opieki nad Wyszędzonymi przy Radzie Głównej Opiekuńczej (RGO)²⁴. Od sierpnia 1940 r. w sesjach egzaminacyjnych organizowanych przez Ośrodek nr 12 uczestniczył Tadeusz Piech, asystent wolontariusz Zakładu Fizyki UJ, w czasie okupacji nauczyciel na kursach przygotowawczych i w żeńskiej szkole zawodowej, a od marca 1943 r. wykładowca na tajnym UJ²⁵. W Ośrodku nr 9 uczył ks. dr Józef Rychlicki, lektor katechetyki na UJ i katecheta gimnazjalny, od 9 listopada 1939 r. do czerwca 1940 r. więziony na Montelupich i w Wiśniczu²⁶. W Ośrodkach nr 13 i 14 (Pryw. Gimn. Żeńskie im. S. Münnichowej) uczył łaciny dr Jerzy Schnayder, lektor języków greckiego i łacińskiego na UJ²⁷. W Ośrodkach nr 4 i 15 (Pryw. LiG Męskie OO. Pijarów) uczył asystent polonistyki dr Józef Szytkowski. Pracę rozpoczął w lipcu 1942 r., początkowo w zespole gimnazjalnym zorganizowanym przez księży Sercańców z Płaszowa. Do stycznia 1945 r. przez komplety, w których uczył, przewinęło się około 200 uczniów, drugie tyle egzaminował w czasie konspiracyjnych egzaminów małej i dużej matury²⁸. W Ośrodkach 2, 3 i 5 oraz na tajnych kompletach uniwersyteckich uczyła Lidia Staniewicz, asystentka w Obserwatorium Astronomicznym UJ. W podziemnych szkołach średnich uczyła matematyki, na tajnych studiach medycznych wykladała fizykę²⁹. Przez rok w Ośrodku nr 4 pracował Julian Stanoch, geograf, członek Zarządu Głównego TNSW i prezes Zrzeszenia

²¹ AUJ, sygn. KHUW 11; AZBDO, karta biogr.

²² AZBDO, karta biogr.; L. Klewżyc, *Korbel Stanisław (1882—1956)*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, 1969 t. XIV, s. 36—38.

²³ AZBDO, karta biogr.

²⁴ AUJ, sygn. KHUW 11; AZBDO, karta biogr.

²⁵ T. Piech, *Życiorys*, AZBDO, bez sygn.

²⁶ AZBDO, karta biogr.

²⁷ AUJ, sygn. KHUW 12; AZBDO, karta biogr.; por. A. Szastyńska-Siemion, *Jerzy Schnayder*, [w:] *Uczeni wrocławscy 1945—1979*, Wrocław 1980, s. 39.

²⁸ AUJ, sygn. KHUW 12; AZBDO, karta biogr.; A. Romanowicz, *Ośrodek nr 15*, „RKNP”, 1968, t. VIII, s. 133, 134 i 140.

²⁹ AZBDO, karta biogr.

Geografów Polskich. Oficjalnie zatrudniony był w żeńskiej szkole handlowej, a równocześnie zaangażowany w konspirację ZWZ i AK, został aresztowany 5 VI 1942 r. i po śledztwie na Montelupich rozstrzelany w Oświęcimiu 22 IX³⁰. Komplety gimnazjalne zarejestrowane w Ośrodku nr 8 (I PLiG Męskie im. B. Nowodworskiego) organizował i prowadził w latach 1943—1944 dr Tadeusz Sulma³¹. W Ośrodku nr 12 uczył Stanisław Trojanowski, w latach 1935—1938 asystent Seminarium Historii Gospodarczej i Społecznej UJ. S. Trojanowski był działaczem podziemnego Stronnictwa Narodowego, od lutego 1940 r. redagował konspiracyjny tygodnik SN „Pobudka”, a od maja 1940 r. tygodnik „Surma”. Wydawanie i kolportaż tych pism naprowadziło gestapo na sieć organizacyjną SN. S. Trojanowski został aresztowany w czerwcu 1941 r. i po kilkumiesięcznym śledztwie wywieziony do Oświęcimia, gdzie zmarł z wycieńczenia 6 II 1942 r.³² W zamian za bardzo skromne wynagrodzenie prywatnych lekcji języków i literatury polskiej udzielała dr Zofia Ciechanowska, bibliotekarka w Bibliotece Jagiellońskiej³³.

We wsi Żbik pod Krzeszowicami mieszkał w okresie okupacji dr Władysław Dobrowolski, lektor UJ. Od 1940 r. do końca wojny prowadził tajne lekcje w kilku okolicznych wsiach. Swoją pracę tak opisywał po wojnie: „Ponieważ prócz ukończonego działu humanistycznego (polonistyka, romanistyka) miałem za sobą cztery trymestry chemii i matematyki, uczyłem całokształtów gimnazjów i liceów, niezależnie języków żywych angielskiego, francuskiego, początków rosyjskiego przez lat pięć. Wszyscy moi uczniowie zdawali pomyślnie egzaminy przed różnymi komisjami w Krakowie, Warszawie i Krzeszowicach. Dzięki nabyciu starego roweru i tajnemu posiadaniu nart mogłem obsłużyć okolicę w promieniu około dziesięciu kilometrów”³⁴.

W egzaminach organizowanych w Krzeszowicach dla młodzieży szkół średnich uczestniczył dr Kazimierz Wyka, oficjalnie zatrudniony w tym czasie w składzie desek³⁵. W Lipniku, Wiśniowej i Dohczycach w powiecie myślenickim od 1942 r. uczył na kompletach Tadeusz Ślósarz, pracownik obserwatorium astronomicznego UJ na Łysinie, żołnierz AK i współpracownik konspiracyjnej prasy³⁶.

Oprócz bezpośredniego udziału w tajnym nauczaniu młodzieży gim-

³⁰ AZBDO, karta biogr.; T. Wroński, *Kronika okupowanego Krakowa*, Kraków 1974, s. 208.

³¹ AUJ, sygn. KHUW 12.

³² AZBDO, karta biogr.; J. Jarowiecki, *Konspiracyjna prasa w Krakowie w latach okupacji hitlerowskiej 1939—1945*, Kraków 1980, s. 204—205; por. R. G., *Stanisław Trojanowski (1912—1942)*, „Kwartalnik Historyczny”, 1946, nr 3—4.

³³ AUJ, sygn. KHUW 15.

³⁴ AUJ, sygn. KHUW 11.

³⁵ AUJ, sygn. KHUW 12.

³⁶ AZBDO, karta biogr.

nazjalnej i licealnej wielu pracowników uniwersytetu utrzymywało rozmaite kontakty z podziemnym szkolnictwem. Dla przykładu warto zanotować, że dr Julian Chudyk z Wydziału Lekarskiego, który w czasie okupacji prowadził prywatną praktykę, udostępniał swoje mieszkanie uczącym się kompletom. Podobnie w domu prof. Kazimierza Dobrowalskiego, który sam prowadził konspiracyjne zajęcia uniwersyteckie, odbywały się stale lekcje kompletów, organizowanych przez jego żonę Marię, kierowniczkę Ośrodka Tajnego Nauczania nr 6³⁷.

Pracownicy Uniwersytetu Jagiellońskiego tworzyli środowisko naukowe, którego udział w tajnym nauczaniu ogólnokształcącym był zdecydowanie największy. Powyżej wymieniono 37 osób, w większym lub mniejszym stopniu czynnie uczestniczących w pracy kompletów szkoły średniej na terenie Zachodniej Małopolski. W rozwoju podziemnego szkolnictwa ważny był też udział studentów UJ, w okresie okupacji uczących na kompletach. Na przedstawienie rozmiarów ich pracy zabraknie miejsca w kreślonych tu uwagach, ale sprawa ta jest godna osobnego omówienia.

Krakowska Akademia Górnicza znalazła się w znacznie lepszej od Uniwersytetu sytuacji, ponieważ wielu jej pracowników już od jesieni 1940 r. mogło zostać oficjalnie zatrudnionymi w technicznej szkole górniczo-hutniczo-mierniczej, otwartej na Krzemionkach w dzielnicy Podgórze. W tajnym nauczaniu na poziomie szkoły średniej uczestniczyli: Stefan Czarnocki, profesor AG, więzień Sachsenhausen, a następnie nauczyciel w wyżej wspomnianej szkole oraz Stefan Górka, zastępca profesora AG, przed wojną kierownik Katedry Geometrii Wykreślnej³⁸. Jednym z organizatorów kompletów tworzonych ze szkół powszechnych na przedmieściach Krakowa, a zarejestrowanych jako Ośrodek nr 11, był Leszek Staronka, starszy asystent AG. Ośrodek był podzielony na dwanaście rejonów, L. Staronka pracował w rejonie nr 8 (Borek Fałęcki) i łączył to zajęcie z prowadzeniem ćwiczeń na Studium Farmaceutycznym i Wydziale Lekarskim tajnego UJ, a także z działalnością w Komisji Oświaty podziemnej PPS—WRN³⁹. W Ośrodku nr 3 w latach 1942—1945 uczył lektor Akademii Handlowej dr Ignacy Petelenz, germanista, współpracownik Polskiej Akademii Umiejętności. Niestety, nie zachowały się dokumenty potwierdzające udział innych pracowników krakowskich wyższych uczelni w tajnym nauczaniu ogólnokształcącym. Wymaga też przypomnienia praca na kompletach wykładowców seminariów duchownych, o których informacje są jak dotąd bardzo skąpe i fragmentaryczne. I tak uczyli: w Ośrodku nr 1 ks. Mieczysław Oleksy, wykładowca języków łacińskiego i greckiego, w okresie okupacji in-

³⁷ AUJ, sygn. KHUW 10 i 11.

³⁸ *Życiorysy profesorów i asystentów Akademii Górniczo-Hutniczej w Krakowie (1919—1964)*, Kraków 1965, s. 44 i 78.

³⁹ AZBDO, karta biogr.; J. Wroński, *Ośrodek młodzieży robotniczej i chłopskiej nr 11, „RKNP”*, 1968, t. VIII, s. 114.

struktor harcerski i kapelan AK; w Starej Wsi w powiecie brzozowskim psycholog ks. Stanisław Krzyżanowski, jezuita z Krakowa; w Przemyślu do 1943 r. ks. dr Józef Nercek, przed wojną wykładowca w Salezjańskim Instytucie Teologicznym; w Lipinach i Pilźnie ks. dr Piotr Żuk, karmelita z Krakowa⁴⁰. Uzupełnienie tych informacji będzie żmudnym zadaniem dla historyka dziejów Kościoła w latach II wojny światowej.

Na terenie dystryktu krakowskiego w tajnym nauczaniu uczestniczyła liczna grupa pracowników wyższych uczelni ze Lwowa. Na kompletach szkoły średniej uczyło 3 profesorów i 5 asystentów Uniwersytetu Jana Kazimierza; poza jednym wyjątkiem, wszyscy pracowali we wschodnich powiatach dystryktu.

Po zajęciu Lwowa przez wojska niemieckie w 1941 r. ukrywał się w Berdechowie koło Stróż, w powiecie gorlickim, Hugo Steinhaus, matematyk, od 1920 r. profesor UJK. Pod przybranym nazwiskiem Grzegorza Krochmalnego uczestniczył w pracach podkomisji egzaminacyjnych w Stróżach i Bobowej, a także uczył na kompletach⁴¹. W Sokołowie Małopolskim w powiecie kolbuszowskim uczył ks. Stefan Szydelski, profesor dogmatyki na UJK, autor wielu prac teologicznych i podręczników⁴². W Cmolasie, w tym samym powiecie, uczył krótko prof. Jan Czekanowski, który Lwów opuścił dopiero w maju 1944 r.⁴³

– Od wiosny 1944 r. w tajnym nauczaniu w Sanoku pracował dr Władysław Floryan, asystent UJK i lektor języka polskiego w Rzymie, następnie robotnik, urzędnik RGO i uczestnik tajnego nauczania uniwersyteckiego we Lwowie⁴⁴. W Przemyślu nauczycielem kompletów oraz od wiosny 1944 r. członkiem Powiatowej Komisji Oświaty i Kultury był dr Stanisław Jodłowski, polonista, oficjalnie zatrudniony jako nauczyciel szkoły zawodowej⁴⁵. W Krakowie, w III rejonie (dzielnica Kleparz) Ośrodka nr 11 uczył dr Zbigniew Ryzewicz, starszy asystent Wydziału Przyrodniczego⁴⁶. Od listopada 1942 r. do grudnia 1943 r. w Jarosławiu uczył i egzaminował dr Stanisław Tołpa, od 1928 r. asystent UJK, a od 1932 r. nauczyciel biologii w gimnazjum w Kaliszu. W czasie

⁴⁰ AZBDO, karta biogr.

⁴¹ AZBDO, karta biogr.; K. Czyżyk, *Tajne nauczanie w powiecie gorlickim*, „RKNP”, 1976, t. XIX, s. 96 i 101.

⁴² AZBDO, karta biogr.

⁴³ AZBDO, karta biogr.; Natomiast J. Czekanowski przedstawiając swoje wojenne losy, nie wspomina o epizodzie tajnego nauczania w Cmolasie. Por. J. Czekanowski, *Katastrofa wojenna antropologii polskiej i widoki jej odbudowy*, „Nauka Polska”, 1947, t. XXV.

⁴⁴ AZBDO, karta biogr.

⁴⁵ AZBDO, Karta biogr.; J. Świeboda, *Zarys historii tajnej oświaty w latach okupacji hitlerowskiej w powiecie przemyskim*, „RKNP”, 1976, t. XIX, s. 181, 191.

⁴⁶ J. Kaim, *Wykaz nauczycieli Ośrodka 11 Rejon III*, AZBDO, sygn. II/6/Km Oil.

kampanii wrzesniowej dostał się do niewoli i do 1942 r. przebywał w kilku niemieckich obozach jenieckich⁴⁷. Także w Jarosławiu od listopada 1939 r. uczył tajnie Józef Kluz, który po studiach był demonstratorem, a następnie asystentem na UJK, potem uczył w gimnazjach we Lwowie i Jarosławiu. W 1942 r. wszedł w skład Powiatowej Komisji Oświaty i Kultury, kierując na tym terenie podziemnym szkolnictwem ogólnokształcącym⁴⁸. Dwaj ostatni, spośród tu wymienionych nauczycieli kompletów, w chwili wybuchu wojny nie byli już pracownikami Uniwersytetu Lwowskiego.

W tajnym nauczaniu na terenie dystryktu uczestniczyło też ośmiu pracowników Politechniki Lwowskiej. Profesor chemii nieorganicznej Wiktor Jakub w 1944 r. uczył w kompletach szkoły średniej w Krosnej i Ujanowicach w powiecie limanowskim⁴⁹. Od czerwca 1944 r. w Limanowej i Dobrej uczył prof. Antoni Plamitzer, dwukrotny dziekan Politechniki Lwowskiej⁵⁰. W Luśławicach, w powiecie brzeskim, przez 4 lata uczył matematyki i fizyki emerytowany nauczyciel gimnazjum i docent politechniki Erazm Rybczyński, który dojeżdżał też na tajne egzaminy do Zakliczyna i Paleśnicy⁵¹.

Piękną kartę w działalności podziemnej na terenie powiatu rzeszowskiego zapisał Stanisław Jacheć, młodszy asystent politechniki, działacz Stronnictwa Narodowego, na terenie akademickim we Lwowie. Schronił się u rodziny swej matki w pobliżu Błażowej, gdzie od 1940 r. pracował jako gajowy, a następnie kasjer w miejscowym nadleśnictwie. Od 1940 r. żołnierz ZWZ, a potem AK, od maja tego roku członek „Kuźnicy” — wojskowej placówki tajnego nauczania na terenie Rzeszowszczyzny. Oprócz prowadzenia tajnych lekcji i egzaminów uczestniczył nadal w konspiracji wojskowej, od 1943 r. był oficerem broni Podobwołu Rzeszów — Południe AK. W 1944 r. został odznaczony Krzyżem Walecznych za desperackie podjęcie walki wobec groźby aresztowania przez niemiecką żandarmerię. Poległ razem z czterema uczniami „Kuźnicy” 28 VII 1944 r., broniąc szpitala polowego AK, umieszczonego w szkole w Wilczaku, gdzie znajdowało się 10 rannych partyzantów⁵².

Od 1940 r. w Łękach Dolnych w powiecie dębickim uczył Józef Kula, młodszy asystent Wydziału Mechanicznego⁵³. W Lewniowej w powiecie

⁴⁷ AZBDO, karta biogr.; AZBDO, Zaświadczenie PKOik w Jarosławiu, sygn. III/115/Jśł.; Por. S. Bac, *Stanisław Tołpá*, „Nauka Polska”, 1970, nr 4, gdzie wspomniano tylko o obozach jenieckich, pomijając pobyt S. Tołpy w Jarosławiu.

⁴⁸ J. Kluz, *Odpowiedź na kwestionariusz*, AZBDO, sygn. IV/4/Jśł.

⁴⁹ AZBDO, karta biogr.

⁵⁰ A. Plamitzer (syn), *Odpowiedź na kwestionariusz*, AZBDO, sygn. IV/17/Lim.

⁵¹ AZBDO, karta biogr.; F. Mleczo, *Rozwój tajnego szkolnictwa w powiecie brzeskim w [latach] 1939—1945*, „RKNP”, 1974, t. XVII, s. 25.

⁵² G. Brzek, *Biogram S. Jachecia*, AZBDO, sygn. IV /103/ Rsw.

⁵³ AZBDO, karta biogr.

brzeskim uczył od 1939 r. Franciszek Podgórski, starszy asystent Katedry Technologii Nafty, który schronił się w swej rodzinnej wsi. Aresztowany w maju 1944 r. zdołał zbiec i z przestrelonym w czasie ucieczki płucem ukryć się u jednego z sąsiadów. Po podleczeniu rany przeniósł się do Rudy Kameralnej, gdzie ponownie podjął pracę w tajnym nauczaniu ogólnokształcącym, a także zorganizował uniwersytet ludowy dla dorosłych⁵⁴. W Brzozowie członkiem komisji egzaminacyjnej był Kazimierz Szałajko, starszy asystent politechniki, do czerwca 1944 r. uczestnik tajnego nauczania we Lwowie⁵⁵. W powiecie tarnowskim uczył na kilku kompletach asystent politechniki Adam Strzelecki⁵⁶.

W powiecie chrzanowskim, na plebanii w miejscowości Bobrek, ukrył się ks. Stefan Stuglik, profesor śpiewu w seminarium duchownym, dyrektor chóru katedralnego we Lwowie. W latach 1940—1941 był nauczycielem tajnych kompletów, a także organizatorem akcji zaopatrywania w żywność i lekarstwa więźniów Oświęcimia. Aresztowany przez gestapo, więziony w Bielsku, na Montelupich w Krakowie oraz w obozach Oświęcim i Dachau, zmarł w tym ostatnim w grudniu 1942 r.⁵⁷ Niestety, nie zachowały się informacje o innych profesorach lwowskich seminariów duchownych, pracujących w podziemnym szkolnictwie dystryktu krakowskiego.

Kolejną grupą nauczycieli tajnych kompletów byli przedstawiciele poznańskiego środowiska naukowego, przede wszystkim pracownicy Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza. Zmuszeni do opuszczenia swojego miasta lub brutalnie wysiedleni, szukali schronienia m. in. w Małopolsce, gdzie często, szczególnie w czasie pierwszej zimy 1939/40 r., znajdowali się w bardzo trudnych warunkach: pozbawieni mieszkań, pracy, środków do życia, zdani na organizowaną pospiesznie samopomoc społeczną. Wielu z nich pokonało najdotkliwsze trudności i spędziło w tym rejonie cały okres okupacji.

W rodzinnej wsi Burzyn koło Tarnowa, a następnie w Tuchowie, schronił się prof. Jan Sajdak, były rektor Uniwersytetu Poznańskiego, wysiedlony na początku listopada 1939 r. Po nawiązaniu kontaktu z konspiracyjnymi władzami przystąpił do tworzenia zespołów tajnego nauczania. W latach 1940—1941 organizował je w kilkunastu miejscowościach: Tuchów, Zalasowo, Ryglice, Jodłowa, Lubeza, Kielanowice, Piotrkowice, Pleśna, Lichwin, Gromnik, Jodłówka, Rzepiennik, Brzozowa,

⁵⁴ F. Podgórski, *Odpowiedź na kwestionariusz*, AZBDO, sygn. IV/48/Brz; F. Mieczko, *op. cit.*, s. 22.

⁵⁵ AZBDO, karta biogr.

⁵⁶ A. Bochnak, *op. cit.*, s. 355.

⁵⁷ AZBDO, karta biogr.; L. Harabasz, *Szkolnictwo jawne i tajne w powiecie chrzanowskim w latach okupacji hitlerowskiej*, „RKNP”, 1974, t. XVII, s. 59 i 66; *Lista strąt kultury...*, s. 265.

Jastrzębia, Ciężkowice (gdzie uczył A. Bochnak, o czym była już mowa), Poremba, Garbek, Siedliska. Nadzorował nauczanie, dostarczał podręczniki, rozprawdzał pieniądze przekazane z OBSz w Krakowie, przeprowadził przeszło 2000 egzaminów. Współpracował równocześnie z TON (podziemny ZNP) i konspiracyjnym ruchem ludowym⁵⁸. W Sanoku oraz w powiecie jarosławskim uczył tajnie prof. Tadeusz Silnicki, również wysiedlony z Poznania. W latach 1942—1944 był w Sanoku przewodniczącym powiatowej komisji egzaminacyjnej⁵⁹.

W okresie od grudnia 1939 r. do lipca 1940 r. uczył w Humniskach, w powiecie brzozowskim, doc. Stanisław Bodniak, który następnie przeniósł się do Warszawy. Jego komplety były podporządkowane ośrodkowi tajnego nauczania oo. Jezuitów w Starej Wsi koło Brzozowa⁶⁰. W krakowskim Ośrodku nr 4 uczył przez rok biologii doc. Zygmunt Czubiński. Pracował także w Ośrodku nr 17, zorganizowanym w Krakowie przez tajne Biuro Oświatowo-Szkolne Ziem Zachodnich specjalnie dla młodzieży wysiedlonej z Wielkopolski⁶¹. W Błazowej koło Rzeszowa, w zespołach wspomnianej już „Kuźnicy” uczył i egzaminował żołnierz ZWZ i AK Kazimierz Kalinowski, przed wojną docent Katedry Chemii Farmaceutycznej UAM⁶². W Pełkiniach, w powiecie jarosławskim, a następnie w Zarzeczcu uczył ks. Kazimierz Kowalski, docent UJ i rektor arcybiskupiego seminarium duchownego w Poznaniu. Używając pseudonimu „Pobożny”, kierował komisją egzaminacyjną i przewodniczył Gminnej Komisji Oświaty i Kultury w Zarzeczcu⁶³.

Organizatorem i kierownikiem „Kuźnicy”, działającej w kilku powiatach Rzeszowszczyzny, był adiunkt Katedry Zoologii UAM dr Gabriel Brzęk. Po aresztowaniu 15 IX 1939 r. zdołał zbiec z obozu przejściowego w Swarzędzu, a następnie schronił się w rodzinnej Błazowej. Tu w latach 1940—1944 działał w „Kuźnicy”, ucząc na kompletach i egzaminując; był także członkiem sztabu Placówki ZWZ AK Błazowa, a potem Inspektoratu Rzeszów, brał udział w akcji „Burza”, za co został odznaczony krzyżem *Virtuti Militari* V klasy⁶⁴. W Rozwadowie, Stalowej Woli i Mielcu uczyła na kompletach Wincentyna Gašiorowska, lektor języka angielskiego UAM⁶⁵. W Skrzydłnej, w powiecie limanow-

⁵⁸ AZBDO, karta biogr.; J. Sajdak, *W powiecie tarnowskim*, [w:] *Uniwersytet Ziem Zachodnich. Pokłosie wspomnień*, Poznań 1972, s. 247—248.

⁵⁹ AZBDO, karta biogr.; o okolicznościach wysiedlenia prof. T. Silnickiego por. E. Serwański, *Wielkopolska w cieniu swastyki*, Warszawa 1970, s. 121.

⁶⁰ AZBDO, karta biogr.

⁶¹ AZBDO, karta biogr.

⁶² G. Brzęk, *Biogram K. Kalinowskiego*, AZBDO, sygn. IV(105) Rsw.

⁶³ AZBDO, karta biogr.

⁶⁴ G. Brzęk, *Biogram*, AZBDO, sygn. IV/99/Rsw.

⁶⁵ AZBDO, karta biogr.

skim, uczył dr Stanisław Ptaszek, adiunkt UAM; aresztowany we wrześniu 1941 r. przez Gestapo, został zamordowany w czasie śledztwa ⁶⁶.

Spośród pracowników naukowych UAM trzeba też wspomnieć o dr Stanisławie Bełżyńskim, który jako dowódca Oddziału Dywersyjnego Obwodu AK Nisko, współpracował z lokalną Komisją Oświaty i Kultury. S. Bełżyński, wysiedlony z Poznania, był przez 2 lata więźniem obozu w Oświęcimiu, po wyjściu z obozu dowodził wspomnianym oddziałem i zginął w czasie akcji bojowej w maju 1944 r. ⁶⁷

W tajnym nauczaniu ogólnokształcącym pracowało na omawianym terenie 9 osób, reprezentujących środowisko poznańskich naukowców, w tym 8 z Uniwersytetu Adama Mickiewicza. Według badań przeprowadzonych w Poznaniu w podziemnym szkolnictwie średnim i podstawowym na terenie całej Polski uczyło 81 pracowników UAM. Niestety, podano tylko 11 nazwisk, w tym cztery wymienione powyżej. Za najbardziej zasłużonych uznano profesorów Jana Sajdaka i Tadeusza Silnickiego, działających na terenie Małopolski ⁶⁸.

W materiałach dotyczących historii tajnego nauczania nieliczne są wzmianki o pracownikach szkół wyższych Warszawy, uczących w kompletach na terenie dystryktu krakowskiego. W Dębicy i Ropczycach przebywał Mieczysław Brahmer, profesor Uniwersytetu Warszawskiego, od grudnia 1941 r. nauczyciel w szkole rzemieślniczej przemysłu metalowego w Dębicy. W tej szkole, podczas oficjalnych lekcji, prowadzono nauczanie według programu przedwojennej szkoły średniej, kończone tajnym egzaminem maturalnym. M. Brahmer wykładał przedmioty ogólnokształcące do 1944 r., kiedy to przeniósł się do Krakowa i przystąpił do pracy na tajnym UJ ⁶⁹. W Nowym Wiśniczu w latach 1940—1945 uczył i egzaminował z języka polskiego Zbigniew Mirtyński, przed wojną kierownik Kursu Wiedzy o Polsce dla młodzieży polonijnej, organizowanego przez Wolną Wszechnicę Polską w Warszawie ⁷⁰.

Po powstaniu warszawskim tajne nauczanie w Krakowie i w innych ośrodkach na terenie Małopolski zostało zasilone przez licznych uchodźców z Warszawy. W Krakowie został nawet zarejestrowany oddzielny Ośrodek Tajnego Nauczania nr 18, zorganizowany przez wysiedlonych z Warszawy nauczycieli. Byli to jednak nauczyciele szkół średnich, a nie pracownicy wyższych uczelni, którzy za to wzmocnili krakowskie zespoły uniwersyteckie. Dr Aniela Kozłowska, adiunkt Szkoły Głównej Gos-

⁶⁶ AZBDO, karta biogr.

⁶⁷ AZBDO karta biogr.; M. Walczak, *Szkolnictwo wyższe i nauka polska w latach wojny i okupacji 1939—1945*, Wrocław 1978, s. 209—210.

⁶⁸ C. Łuczak, *Uniwersytet poznański w latach hitlerowskiej okupacji*, [w:] *Dzieje Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza 1919—1969*, Poznań 1972, s. 331 i 334.

⁶⁹ AZBDO, karta biogr.; J. Parvi, *Mieczysław Brahmer*, „Nauka Polska”, 1967, nr 2, s. 55—56.

⁷⁰ Z. Mirtyński, *Odpowiedź na kwestionariusz*, AZBDO, sygn.-IV/35/Boch.

podarstwa Wiejskiego, oprócz wykładów na Wydziale Farmaceutycznym tajnego UJ podjęła także pracę w Ośrodku nr 6. Wcześniej, w Warszawie, pracowała w Zakładzie Higieny, prowadziła tajne nauczanie ogólnokształcące i służyła w Oddziałach Sanitarnych AK, w Krakowie oprócz zajęć z młodzieżą uczestniczyła w kolportażu konspiracyjnej prasy⁷¹. W Zakopanem po powstaniu uczył na kompletach dr Józef Pollak, literat i lektor języka niemieckiego w Szkole Głównej Handlowej⁷².

W dokumentacji tajnego nauczania zanotowano też udział pracowników Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego. W Niepołomicach w latach 1940—1945 uczył i egzaminował Ignacy Czuma, profesor prawa skarbowego. W Strzyżowie nad Wisłokiem od 1943 r. członkiem komisji egzaminacyjnej była Celina Wołkowicka, lektor języka angielskiego na KUL-u⁷³. W Lipnicy Murowanej, w powiecie bocheńskim, przez krótki czas uczył na kompletach kapitan Antoni Ledóchowski, przed wojną wykładowca w Państwowej Szkole Morskiej w Gdyni⁷⁴.

Według ocen pochodzących sprzed ponad 10 lat w tajnym nauczaniu na poziomie szkoły średniej na terenie dystryktu krakowskiego pracowało około 2000 osób⁷⁵; w przytłaczającej większości byli to nauczyciele szkół średnich. Nie prowadzono dotąd szczegółowych statystyk, ale wydaje się, że jeżeli chodzi o liczbę uczestników, to w następnej kolejności trzeba wymienić nauczycieli szkół powszechnych. Dopiero na dalszych miejscach znajdują się trzy grupy, co do których w tej chwili nie można ustalić, która z nich brała większy udział w nauczaniu: duchowieństwo, studenci czy pracownicy wyższych uczelni. Pojawiają się tu zresztą pewne trudności, bo księża, pracujących przed wojną jako katecheci, trzeba by zaliczyć do nauczycieli, spośród studentów wyłączyć absolwentów, którzy przed wrześniem 1939 r. nie zdążyli jeszcze podjąć pracy zawodowej itd. W każdym razie stosunkowo liczny udział nauczycieli akademickich w podziemnym szkolnictwie średnim był faktem, którego nie sposób pomijać w opracowaniach dotyczących wojennej historii polskich szkół wyższych.

Opierając się na materiałach dokumentacyjnych tajnego szkolnictwa średniego udało się ustalić nazwiska 78 pracowników szkół wyższych, uczących w kompletach na terenie dystryktu krakowskiego, spośród nich 19 osób uczyło też w tajnych zespołach uniwersyteckich. W Krakowie pracowało 35 osób, 40 poza Krakowem, a 3 udzielały tajnych lekcji i w stolicy dystryktu, i na prowincji. Przez cały okres okupacji, tzn. od końca 1939 r. lub od początku 1940 r. do stycznia 1945 r., pracowało 16

⁷¹ AZBDO, karta biogr.

⁷² AZBDO, karta biogr.

⁷³ AZBDO, karta biogr.

⁷⁴ A. Ledóchowski, *Dane biograficzne*, AZBDO, sygn. IV/30/Boch.

⁷⁵ J. Krasuski, *Tajne szkolnictwo polskie w okresie okupacji hitlerowskiej 1939—1945*, Warszawa 1977, s. 195 (I wyd. 1971 r.).

osób, od 2 do 4 lat pracowało 25 osób, przez okres około roku 5 osób, a przez kilka miesięcy 8 osób; co do 24 osób brak jest dokładniejszych danych.

Najliczniej, co na tym terenie oczywiście, reprezentowane było środowisko krakowskie: 45 osób, z tego 37 to pracownicy Uniwersytetu Jagiellońskiego. Ze Lwowa uczyło 17 osób, w tym po 8 z Uniwersytetu Jana Kazimierza i Politechniki Lwowskiej, z Poznania 9 osób, w tym 8 z Uniwersytetu Adama Mickiewicza, 4 osoby z Warszawy, 2 z Lublina i jedna z Gdyni. W ogólnej liczbie było 18 profesorów i 18 docentów, a także 12 księży (w tym 6 wykładowców seminariów duchownych). 6 osób nie dożyło końca wojny (3 z Krakowa, 2 ze Lwowa i 1 z Poznania).

Powyższa lista pracowników wyższych uczelni, uczących w tajnych szkołach średnich, nie jest zapewne kompletna. Podejmowane bezpośrednio po wojnie, a potem od końca lat pięćdziesiątych, starania o odtworzenie historii podziemnego szkolnictwa doprowadziły do zgromadzenia materiału dość jednostronnego. Interesowano się przede wszystkim pracą poszczególnych szkół czy ośrodków, starano się odtworzyć zasięg tajnego nauczania na terenie jednego miasta czy powiatu. Powstające na podstawie tych materiałów opracowania nie uwzględniały szerszego kontekstu tego historycznego i społecznego fenomenu. Dopiero pierwsze próby ujęć syntetycznych starały się rozszerzyć temat takimi zagadnieniami, jak możliwości funkcjonowania oficjalnego szkolnictwa i jego, ustanowione przez okupantów, podstawy prawne; związki łączące podziemie oświatowe z całym wielowarstwowym i zróżnicowanym pod względem form ruchem oporu, funkcjonowanie i organizacja tajnych władz szkolnych, a także działalność szerokiego zaplecza podziemnych szkół itd. Do dziś np. nie wiadomo, ilu uczniów kompletów czy studentów tajnych zespołów uniwersyteckich uczestniczyło równocześnie w konspiracji harcerskiej czy wojskowej, jak wielu nauczycieli wiązało się z wojskowymi i politycznymi organizacjami, jak w środowiskach szkolnych funkcjonowała podziemna prasa, jakie kierunki polityczne dominowały wśród organizatorów sieci tajnego szkolnictwa, czyli tych, którzy powiązali w jednolitą całość pracę wielu tysięcy kompletów.

Z tych też powodów niełatwe jest pokazanie wzajemnych związków między tajnymi szkołami średnimi a szkołami wyższymi. Nikt np. dotąd nie zbadał, jak odbywało się przekazywanie absolwentów tajnych liceów na studia i czy były w tym zakresie jakieś ogólne reguły postępowania. Podobnie trudne jest stwierdzenie, kto uczył na kompletach szkoły średniej oprócz przedwojennych nauczycieli gimnazjów i liceów. W zbieraniu i opracowywaniu materiału dotyczącego historii tajnego nauczania brali udział głównie nauczyciele, mający rozeznanie przede wszystkim we własnym środowisku. Osoby spoza tego środowiska uczyły przez parę wojennych lat, a potem powracały do swoich poprzednich zawodów, czę-

sto tracąc kontakt z dawnymi współpracownikami z konspiracyjnych kompletów. Dotyczyło to szczególnie tych osób, które znalazły się na terenie Małopolski dopiero po wybuchu wojny i nie pozostały tu po jej zakończeniu. W ten sposób w obrazie tajnego nauczania powstały luki, które bardzo trudno jest obecnie uzupełnić.

Zasadniczy wniosek pozostaje jednak niepodważalny: wyższe uczelnie nie tylko kontynuowały w konspiracji swoją pracę, ale także oddały część własnej kadry naukowej podziemnym szkołom średnim. Nie było to bez znaczenia i dla samych uczelni, ponieważ większość młodzieży podejmującej tajne studia stanowili absolwenci kompletów ogólnokształcących, a spośród nich także rekrutowali się pierwsi powojenni studenci.

RYSZARD TERLECKI

SCIENTIFIC WORKERS IN SECRET GENERAL EDUCATION IN THE CRACOW DISTRICT

Summary

Polish secret teaching in the years 1939—1945 was the most general and best developed action in the civil resistance movement. It embraced all levels of education — from primary, through secondary and professional schools up to academic institutions. Those employed were not only teachers but also persons who followed different professions before the war. This paper is dedicated to teachers of secret secondary schools who had been scientists and workers of academic institutions and, during the war, taught students at secret courses in the Cracow District.

According to estimated data about 2000 persons taught in that area in secret secondary schools organized in town and in the country. Besides teachers, the most numerous professional groups engaged in this work included priests and nuns, students and representatives of academic institutions. The article mentions 78 individuals from the latter group, that is almost 4 per cent of all teachers. Most, namely 45 persons, represented the Cracow scientific environment including 37 workers of Jagellonian University. There were also scholars from Lwow, Poznań, Warsaw, Lublin and Gdynia. Six persons teaching in that group were killed during the occupation.

Polish universities and other academic schools, therefore, did not only continue secret activities proscribed by German occupation authorities but also committed a part of their scientific personnel to secondary schools.

Translated by J. Rudzki

РЫШАРД ТЕРЛЕЦКИ

НАУЧНЫЕ РАБОТНИКИ В ТАЙНОМ ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ОБУЧЕНИИ
НА ТЕРРИТОРИИ КРАКОВСКОГО ОКРУГА

Резюме

Тайная польская система образования в 1939—1945 годах была повсеместной и наиболее широко развитой акцией гражданского движения сопротивления. Охватила она своим радиусом действия все уровни обучения: от начальных школ через средние и профессиональные до академических школ. Работали в тайной системе образования не только учителя, но также лица не связанные до войны с этой профессией. Среди учителей подпольных средних школ выступали между прочим ученые и работники высших учебных заведений. Той группе учителей в подпольных курсах на территории краковского округа посвящена вышеуказанная статья.

По предварительным данным в подпольной системе среднего образования, организованной как в городах, так и в селах, обучало на этой территории около 2000 человек. Кроме учителей наиболее крупные профессиональные группы принимавшие деятельное участие в этой работе были ксендзы, монахини, студенты, а также представители высших учебных заведений. В статье перечислено 78 лиц среди этой последней группы, что составляло около 4% всех учителей. Большинство, т. е. 45 человек, представляли научные круги Кракова, среди них было 37 работников Ягеллонского Университета. Кроме них выступали ученые с Львова, Познани, Варшавы, Люблина и Гдыни. Во время оккупации погибло 6 человек среди обучающихся в этой группе.

Итак польские университеты и другие высшие учебные заведения не только продолжали о конспирации запрещенную немецкими оккупационными властями деятельность, но также вдали средним школам часть своих научных кадров.

Перевел А. Штанге